

A Károlyi család és a korai felvilágosodás

(Adatok Voltaire magyarországi hatásának kezdeteihez)

Minden középiskolás diáknak tudnia illik, hogy a Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári békét Károlyi Sándor kötötte a császáriakkal. Körülbelül ennyi él a köztudatban a kor egyik leghatalmasabb főúri családjának történelmi szerepéről a XVIII. században.

Pedig ez a család más szempontból is figyelmet érdemel. Többek között azért, mert egymást váltó nemzedékei érdekes példáját szolgáltatják annak, hogyan (és milyen mértékben) jutott el a magyar főnemesség a század új eszméihez. Érdeklődési körük, emberi kapcsolataik, olvasmányaik és művelődéspolitikai tevékenységük tanulmányozása nyomán a korai felvilágosodásnak egy, a debrecenitől részben eltérő, jellegzetesen főúri típusa bontakozik ki előttünk.

Maga Károlyi Sándor nem lett udvari emberre, még a német nyelvet sem sajátította el olyan mértékben, hogy azon társalogni tudott volna. Apaként és nagyapaként azonban gondot fordított arra, hogy Ferenc nevű fia, illetve félárván maradt leányági unokái, a Haller fiúk (köztük László, a *Télémaque* későbbi fordítója) megtanuljanak németül, sőt franciául is.¹ Jegyezzük meg, hogy ő telepítette le Nagykárolyban a piaristákat, és egyébként is pártolta ezt a szerzetesrendet, amelyek a jezsuitákétól sokban eltérő szellemet képviselt, és amelyek később, a század második felében annyira fogékonyak bizonyultak a Franciaországból érkező irodalmi hatásokra.²

Az 1705-ben Olcsván született Károlyi Ferenc Nagyszombatban végezte iskoláit, majd Tagányi Béla piarista vezetésével Nagykárolyban filozófiai tanulmányokat folytatott.³ Fiai éveinek nagy szerelme kisebbfajta botrányal ért föl a Habsburg-hű, aulikus körök szemében, mivel a leány, akivel kezdetben csak titokban levelezhetett, s akit nagy küzdelmek árán feleségül vett, egy Rákóczival emigrált kuruc tábornoknak, gróf Csáky Mihálynak a gyermeke volt: Csáky Krisztina.⁴ Károlyi Ferenc karrierje azután a hadseregben bontakozott ki. Lovassági tábornok lett, „Uralkodó Felségeink Gavallériájának, az az: Lovas Hadainak Generalisa” – mint ahogy későbbi Ostervald-fordításának címlapján írta. Az 1750-es évek közepétől sokat betegeskedett. Alkotóerejének teljében tüdővész támadta meg, s az okozta halálát is, 1758 augusztusában.

Legjelentősebb kulturális tette a nagykárolyi nyomda megalapítása, 1754 őszén. Bár felszerelése nem volt korszerű – sajtógépe még a XVII. századból származott⁵ –, fontos közművelődési programot szolgált. A gróf mindenképp tankönyveket akart megjelentetni, egyrészt magyarul, másrészt ruszin nyelven (a munkácsi püspökség számára). Az első évek kiadványai között ábécés könyveket találunk, valamint két földrajzi munkát: a tudós Szatmárnémeti Pap Istvántól, a nyomda református tipográfusától *Magyarország' versekben-való rövid le-írását* (1756), Vetsei Pataki Istvántól pedig a *Magyar Geographiát* (1757).⁶

Az az incidens, amely a nyomda megindulásával kapcsolatban tört ki, mindennél jobban rávilágít arra, hogy bizonyos vakbuzgó egyházi körök nem nézték jó szemmel Károlyi tevékenységét. Az eseményeket – Éble Gábor monográfiája nyomán⁷ – a következőképpen foglalhatjuk össze. Alig

¹ BERKESZI István: A gróf Haller fiúk iskoláztatása a XVIII-ik század első felében. Száz 1883.

² NAGY Péter: A francia klasszikus dráma fogadtatása Magyarországon. Bp. 1943. 9.

³ L. SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái.

⁴ ÉBLE Gábor: Károlyi Ferenc gróf és kora. 1705–1758. Első kötet. Bp. 1893. 168. kk.

⁵ BENKŐ Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp. 1960. 162.

⁶ Vetsei P. István nevét korábban tévesen „Vetsei Pap István”-ra egészítették ki. A helyes alakra CSINÁDY Gerő hívta fel a figyelmet (*Pedagógiai Szemle* 1959. 1033–1043.).

⁷ ÉBLE Gábor: Egy magyar nyomda a XVIII. században. Adalék nemzeti közművelődésünk történetéhez. Bp. 1891. 13–18.

kezdődött meg a munka, 1754. november 28-án – a gróf távollétében – megjelent Nagykárolyban Gerstocker Antal fényi plébános, akit felbőszített az, hogy Károlyi református tipográfusokat alkalmazott. Arra hivatkozva, hogy a nyomda működéséhez még nincs meg a királyi engedély, Gerstocker a munka beszüntetését követelte. Miután szavainak nem lett foganatja, Barkóczy Ferenc egri püspöknel tett panaszt. Barkóczy már korábban nehezelt Károlyira, mert a generális evangélikus telepeseket is hozatott a török pusztítás óta csak ekkoriban újjáépített Nyíregyházára. December 5-én a püspök levélben szólította föl Rác Demetert, Károlyi meghatalmazottját az engedély nélküli nyomtatás abbahagyására. Károlyi egy hú emberének, Szaplanczay János kapitánynak a leveléből tudta meg, milyen sok baja van „az Typographiának [...] attul a *kis svábtul*, meg az egri *bassátul*”. Hazatérése után őt is fölkereste az erőszakos plébános, de a gróf gyorsan végzett az ügygel: rövid úton kihajította Gerstockert, majd utólag megszerezte „egri basa” és a „kis sváb” által annyira hiányolt királyi engedélyt.

Ez a történet két szempontból is jelentős. Egyrészt azért, mert kiderül belőle, hogy a Haller László-féle *Télémaque*-fordítást, ezt az irodalomtörténészek által a korai felvilágosodás megnyilvánulásának tartott könyvet megjelentető Barkóczy mennyivel elfogultabb volt Károlyinál a felekezeti és művelődéspolitikai kérdésekben, másrészt azért, mert Károlyi Ferencnek a vallási előítéletek fölé való emelkedése egy bizonyos mértékig a *tolérance* gondolatát előlegezi. A generális egyébként is ápolta a protestánsokkal való szellemi kapcsolatot: levelezésben állott Domokos Márton debreceni főbíróval, teológiai problémákról pedig Szőnyi Benjamin hódmezővásárhelyi református prédikátortól kért véleményt.⁸ Mindez érthetővé teszi azt az először meglepőnek tűnő választását, hogy katolikus létre első fordítása éppen a református teológiai racionalizmust képviselő svájci Jean-Frédéric Ostervaldnak⁹ (Maróthi György által korábban már ugyancsak átültetett) munkája, az *Abrégé de l'Histoire sainte, A' Szent Bibliában levő Historiák* címen (1757).

Terjedelmi korlátaink miatt nincs módunk stilisztikai szempontból összehasonlítani Károlyi Ferenc fordítását Ostervald szövegével. Ugyancsak le kell mondanunk az egybevetésről a generális másik munkájával kapcsolatban, amelyet 1758-ban, halálának évében jelentetett meg *A' Szent Bibliában levő Historiák Tanulásának igen könnyű Modja* címen – ez esetben viszont komolyabb akadály miatt: ugyanis nem rendelkezünk adatokkal az eredeti műre vonatkozólag. Károlyi a címlapon csupán annyit ír, hogy „bizonyos Francia Könyvecséből” dolgozott. A fordító előszava leszögezi, hogy a munka „a csecsemőségből csak alig ki-kelő Ifjúságnak” oktatására szolgál. Károlyi Ferenc előző könyvétől eltérően, ez a kiadvány már katolikus szellemű, külön fejezetben foglalkozik például „A' Közönséges 's Nevezetesebb KONTZILIUMOKNAK HISTORIÁJA”-val, vagyis az egyetemes zsinatokkal. Egy dolog azonban mindenképpen feltűnő: a szöveg igyekszik elkerülni az utalásokat a protestánsokkal való polémiákra. A tridenti zsinat céjéről például csak ennyit ír:

„K. Miért hivatott egyben ezen Gyülekezet?

F. A' végre, hogy a' Luther Márton és Kálvinus János tudományok meg vizsgálván megítéltetnének; hogy az Ekklesiái fenyíték reformáltatnék.

K. Mivolt az oka, hogy ezen Gyűlésnek a' vége oly meszszeré haladott legyen?

F. A' Keresztyén Fejedelmek között ez időben lévő vissza vonások.”¹⁰

Az idézett mondatok tárgyilagos, visszafogott hangneme összhangban áll azzal, amit Károlyi Ferencnek a vallási türelem irányába mutató magatartásáról főntebb megállapítottunk. Az is érdekes, hogy a könyv hét lapot szentel a pogányok bálványainak, illetve az ótestamentumi „eretnységek és szakadások” felsorolásának,¹¹ az újszövetségi eretnységekkel azonban nem foglalkozik külön.

Melyek tehát azok a közös vonások, amelyek ez idő tájt mind Károlyi Ferenc munkásságában, mind a debreceni református kollégium legjobbainak a tevékenységében föllelhetők? Mindenekelőtt az, hogy a korai felvilágosodás egyelőre vallási keretek között jelentkezik, és legfőbb jellemzője a felekezeti torzsalkodások lehetőség szerinti elkerülése. A fordítók franciául írt kegyességi munkákat ültetnek át, egyébként is hívei a francia nyelv ismeretének. Tevékenységüket oktatási-nevelési célok irányítják. Valószínűleg nem tévedünk, ha megállapítjuk: a korai magyar felvilágosodás egész periódusában igen erős volt fordításirodalmunknak ez a pedagógiai tendenciája, még a franciából tolmácsolts első szépirodalmi alkotások nagy részében is. *

⁸ ÉBLE: i. m. 50. és 52.

⁹ Családi neve műveinek franciául – tehát anyanyelvén – közzétett eredeti kiadásai szerint v-vel írandó, és nem w-vel, mint ahogy az nálunk Maróthi óta elterjedt. (Herman Ottó vagy Semmelweis nevét sem igazítjuk a német helyesírás szabályaihoz!)

¹⁰ I. m. 333.

¹¹ I. m. 316–322.

A Károlyiak harmadik generációját Antal képviseli a család XVIII. századi történetében. Károlyi Ferenc és Csáky Krisztina fia volt; 1732. október 25-én született Nagykárolyban. Elődeihez hasonlóan ő is katonáskodott: tizenkilenc éves korában őrnagy lett, huszonhárom évesen helyettes ezredessé lépett elő. Részt vett a hétéves háborúban. 1758 őszén tábornagi rangot nyert. Ugyanez év szeptemberében egyébként követte (három héttel korábban elhunyt) apját Szatmár megye örökös főispáni székében. Később a hétszemélyes tábla tagja is volt, 1777 és 1782 között pedig a nagyváradi és az ungvári kerületi iskolák főigazgatója. 1791-ben halt meg Penzingben.

Magyar nyelvű szépirodalmi munkásságát nem fejtett ki. Mégis beszélnünk kell róla, mivel ő az egyik legelső arisztokratánk, akit fiatal korában megérintett a felvilágosodás szele, ezáltal már nem a hitélet területén, hanem Voltaire olvasása révén. Az új eszmék nála kezdik szétfeszíteni a szorosan vett vallási kereteket.

Ismeretes, hogy később, a nyolcvanas években nem egyszer fölemelte szavát Voltaire magyarországi propagálása ellen. Eckhardt Sándornál olvasható az az adat, amely szerint Péczelit a gróf egy francia nyelvű levelében megróttá Voltaire-kultuszáért: „Puisque je souhaiterais que cet auteur fût tout à fait ignoré de tout le monde, pour ne pas empoisonner le monde et ma Nation encore innocente.”¹² A kortársak és az utókor szemében ez a barátságosnak éppen nem nevezhető mondat tükrözte a főúr álláspontját.

Egy, a Károlyi Levéltárban P. 1503 szám alatt található (és irodalomtörténeti szempontból mindmáig figyelmen kívül hagyott) kézirat azonban arról tanúskodik, hogy fiatal korában, az 1750-es évek közepén homlokegyenest ellenkező volt a véleménye. A füzet formában megőrzött munka *Lettre à Me de Voltaire ou Plainte d'un hongrois*¹³ címmel Károlyi Antal francia nyelvű verses episztoláját tartalmazza a nagy íróhoz, bőséges, ugyancsak francia lábjegyzetekkel kísérve. A levélíró arról panaszkodik, hogy Voltaire, aki oly sok történeti munkát adott ki és oly sok népről beszélt, mindeddig szót sem ejtett a magyarokról, pedig azok ugyancsak megérdemelnék a figyelmet. A 7. számú jegyzet szerint: „Il est douloureux pour nous que Me de Voltaire ayant écrit de toute la terre, n'ait jamais daigné parler des hongrois.”¹⁴ Pedig – és most idézzünk magából a költeményből –

„Un Peuple méconnu, qui n'est pas sans mérite,
Qu'en ses combats la gloire excite,
Si souvent assailli par les fiers Ottomans,
Réprimant leurs efforts, leurs fougueux mouvemens,
Contre ces Conquérens ayant su se deffendre,
Vainqueur plus d'une fois, ne pourroit-il prétendre,
Que descendant a lui par ta prose ou tes vers,
Tu le rendes célèbre aux yeux de l'Univers?”¹⁵

A magyarok érdemeit ecsetelve, a 8. jegyzetben Mátyás kulturális eredményeire hivatkozik: „Ce Roi [. . .] fit fleurir les arts et les sciences, fonda la Bibliothèque de Bude si fameuse [. . .]. Il fit venir des savans d'Italie, alors le siège des lettres. Ma Patrie sous son régne florissante, peuplée, ambélie par nombre de grandes Villes étoit un des pays les plus cultivés.”¹⁶ A XVIII. század történetéből a kézirat szerzője elsősorban a hadi dicsőséget emeli ki. Sajnos, Voltaire sehol sem méltatta a magyarok szerepét az osztrák örökösödési háborúban, például lovasságunk rajnai átkelését:

¹² „Mivel azt óhajtom, hogy ez a szerző teljességgel ismeretlen maradjon mindenki számára, nehogy megmérgezze a világot és az én még ártatlan nemzetemet.” L. ECKHARDT Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. 1924. 190.

¹³ „Levél Voltaire úrhoz avagy Egy magyar panasz”. – Francia idézeteink helyesírása Károlyi Antal kéziratához igazodik.

¹⁴ „Fájdalmas számunkra, hogy Voltaire úr, aki az egész világról írt már, sohasem méltóztatott a magyarokról beszélni.”

¹⁵ „Egy félreismert, nem érdemtelen nép, amelyet csatáiban a dicsőség sarkall, és amelyik oly gyakran megtámadtatván a büszke Ottománoktól, visszaverve azoknak erőit, heves rohamait, e hódítókkal szemben meg tudta védeni magát, győzelmeiket aratva – nem tarthatna-e számot arra, hogy prózában vagy költészetben leereszkedj hozzá, és a Mindenség szemében híressé tegyed?”

¹⁶ „Ez a király [. . .] felvirágoztatta a művészeteket és a tudományokat, megalapította az oly híres Budai Könyvtárat [. . .]. Tudósokat hozott Itáliából, amely akkor a műveltség otthona volt. Hazám az ő uralkodása alatt virágzó, népes volt, számos nagy várossal ékesítve, egyike a legműveltebb országoknak.”

„[. . .] Et nos hussarts verront abolir la mémoire
De cet exploit qui les couvrit de tant de gloire.”¹⁷

A 12. jegyzet prózában fogalmazza meg ugyanezt a gondolatot: „Je ne saurois omettre que cet auteur célèbre écrivant l'histoire de la guerre de 1741. n'a presque point parlé des hongrois, qui pourtant y eurent de part.”¹⁸

Az utóbbi megjegyzés hozzásegít bennünket Károlyi Antal művének datálásához. A szerző ugyanis egy szóval sem említi az 1756-ban kitört újabb háborút, amelynek során, 1757. október 16-án Hadik András Berlint is megsarcolta. Amennyiben a kézirat 1757 októberére után keletkezett volna, lehetetlen, hogy a magyar huszások újabb bravúrja kimaradt volna belőle. Az időpontot azonban még előbbre hozhatjuk. Az 1756. májusi versailles-i szerződés következtében az osztrák monarchia szövetségese lett annak a Franciországnak, amelyre műve tanúsága szerint Károlyi Antal csodálattal tekintett. Vajon említés nélkül hagyta volna-e ezt a kapcsolatot, ha episztoláját 1756 májusa után veti papírra? Tegyük hozzá, hogy az újabb háborúban Károlyi már személyes érdemekre is hivatkozhatott volna: 1756. október elsején súlyosan megsebesült a lobosici ütközetben. Minden jel arra mutat, hogy megfelel a valóságnak egy, a 45. jegyzetben közölt önéletrajzi utalás. A szerző itt mentegetőzik azért a méréséért, hogy francia nyelvű verset ír Voltaire-hez. „C'est un excès de témérité que mon enthousiasme seul, et surtout mon âge peuvent excuser. Messieurs, je n'ai que 23. ans.”¹⁹ Az episztola keletkezési éve tehát 1755. – esetleg 1756 eleje –, amivel egybevetve a 8. jegyzetnek az a Budával kapcsolatos mondata, hogy nem egészen hetven esztendeje „távozott el” belőle a török: „[. . .] il n'y a pas 70 ans que les Turcs en sont sortis”.

Amit eddig idéztünk a munkából, tipikus megnyilvánulása a nemesi patriotizmusnak. Annál meglepőbb viszont az, hogy a magyarok érdemei között Voltaire tiszteletét is külön hangsúlyozza. Ferenczi László egyik tanulmányában azt olvassuk, hogy a francia író magyarországi ismeretere vonatkozó adataink sorát egy 1759-es utalással kell kezdenünk, amikor is „egy katolikus arisztokrata könyvtárában megvoltak Voltaire drámái.”²⁰ Károlyi Antal episztolája négy évvel korábbi ennél. 9. jegyzete szerint: „Il y a effectivement plusieurs gentilshommes de ceux même qui n'ont jamais voyagé qui lisent, estiment, et admirent les ouvrages de Mr de Voltaire. Ses oeuvres et son portrait se trouvent dans plus d'une Bibliothèque, même aux bords du Tais.”²¹ A következő jegyzet még meglepőbb dolgot állít: „Il y a plusieurs Dames hongroises qui joignant à beaucoup d'esprit des connoissances étendues et un grand amour des belles-lettres, comptent au nombre de leurs plaisirs de jouer à leurs campagnes des pièces dramatiques, surtout celles de M. de Voltaire; mais toutes celles qui sachant le François ne sont pas sottes, le lisent et lui rendent la justice qu'il mérite. Si je ne craignois d'offenser leur modestie, j'en pourrais faire rougir plus d'une en ces momens.”²² Valószínű, hogy mindebben sok fiatalos túlzás is akad: a huszonhárom éves ifjú a valóságosnál szebb képet rajzolt a magyar uralkodó osztály műveltségéről. Az azonban nem lehetetlen, hogy állításainak van bizonyos valóságmagva. Ismeretes, hogy 1752-től húsz éven át francia nyelvű színház működött Bécsben, a francia szerzők műveit pedig ugyanott eredetiben adták ki. Az említett 1752-es esztendőben például – számos más munka mellett – 3 Corneille-, 7 Molière-, 4 Racine- és 5 Voltaire-dráma hagyta el a sajtót.²³ A Bécsben megforduló arisztokraták tehát hozzájuthattak Voltaire könyveikhez, elsősorban színdarabjaihoz. Ami pedig a hölgyek műkedvelő előadásait illeti, ismeretes, hogy az 1750-es évek közepén a pozsonyi „Notre Dame” apácák francia nyelvű drámákat mutattak be leánytanulóikkal. Erre 1756-tól

¹⁷ „És huszáraink azt látják majd, hogy az emléke is elenyészik e hőstettnek, amely annyi dicsőséget szerzett nekik.”

¹⁸ „Nem hagyhatom említés nélkül, hogy ez a híres szerző, az 1741-es háború történetét írva, szinte egyáltalán nem beszélt a magyarokról, pedig azok is részt vettek benne.”

¹⁹ „Ez oly szeretlen vakmerőség, amelyre csupán lelkesedésem és főleg életkorom lehet a mentéség. Uraim, én csak 23 éves vagyok!”

²⁰ FERENCZI László: *Voltaire a XVIII. századi Magyarországon. A „Sorsotok előre nézzétek” c. kötetben* (szerk. Köpeczi B. és Sziklay L.), Bp. 1975. 183.

²¹ „Valóban sok nemes – azok közül is, akik sohasem utaztak – olvassa, becsüli és csodálja Voltaire úr munkáit. Művei és arcképe nem egy könyvtárban megtalálhatók, még a Tisza mentén is.”

²² „Számos magyar hölgy, akiknek szellemessége széleskörű ismeretekkel és az irodalom szeretetével párosul, örömet lel abban, hogy birtokán színdarabokat adjon elő, főleg Voltaire úrét; de mindazok, akik tudnak franciául és nem ostobák, olvassák és érdemei szerint méltányolják. Ha nem tartanék attól, hogy megsértem szerénységüket, nem egyet zavarba tudnék most hozni közülük.”

²³ ORAVETZ Vera: *Les impressions françaises de Vienne (1567–1850)*. Szeged 1930.

van kétségtelen adatunk, amikorról fönmaradt az egyik előadás színlapja,²⁴ ez azonban nem jelenti azt, hogy korábban nem kerülhetett sor hasonló eseményekre. Az említett adat természetesen igen kevés fogódzót nyújt: a nemesi birtokokon rendezett állítólagos előadásokról például továbbra sem tudunk semmit. (Azt is érdemes megfontolni: vajon a „notterdámák” éppen Voltaire-t siettek-e elsőként népszerűsíteni?) Amíg tehát a kutatások nem tárnak fel újabb bizonyítékokat, ajánlatos fenntartásokkal fogadni az episztolának a magyar hölgyek francia nyelvű színhátszására vonatkozó közléseit.

Művének tanúsága szerint Károlyi Antal nemcsak tiszteli Voltaire-t, hanem sok mindent át is veszes annak felvilágosodott eszméiből. Már az első lapon így fordul hozzá:

„Tu dissipas l'horreur d'une nuit ennemie,
Par le jour de la vérité.
De l'hipocrite Bigotisme
Tu déconcertes les noirceurs.
Le détestable fanatisme
Te voit, en frémissant, dévoiler ses fureurs.”²⁵

A 36. jegyzet szerint lehetségesnek tartja, hogy a jezsuiták – akiknek személy szerint hálás ugyan – másutt bűnöket követtek el: „[...] les crimes qu'ils ont pu commettre ailleurs ne sauroient m'empêcher de leur rendre ce témoignage dicté par l'expérience et la vérité.”²⁶ A 46. jegyzetben világpolgárnak nevezi magát, aki minden embert előítéletek nélkül testvérenek tekint: „[...] celui à qui j'écris, et j'ose dire moi, sommes citoyens de l'Univers. C'est dans ses écrits divins que j'ai appris à considérer tous les hommes comme frères, et à ne pas croire que, pour être né dans un coin reculé de la terre, j'en étois moins Bourgeois du monde, si ma façon de penser exempte de préjugés m'en rendoit digne.”²⁷

Az episztolát egy két oldalas, prózában készült utóirat követi. Ebben Károlyi Antal kirohan a papok által vezetett cenzúra ellen, mert annak hibájából csak késve kapta kézhez Voltaire műveinek újabb, 20 kötetes kiadását, amelyben végre a magyarokról is szó esik. Haragja már csak azért is érthető, mivel ha korábban tanulmányozhatja az új kiadást, megtakaríthatta volna magának az imígyen fölöslegessé vált költemény megírásának fáradságát. A szóban forgó utószó azonban jóval többet mond ennél, érdemes hosszabban idézni:

“L'auteur de l'Épître que vous venez de lire vit dans un pays rigoriste, où l'épaisse et grossière ignorance de nos gothiques Allemands n'a point encore été dissipée entièrement par les lumières du bon sens, et l'utile flambeau de la Philosophie, malgré les soins infatigables de la plus grande des Reines. Les Moines et les Prêtres y ont encore trop d'empire. Ils donnent des loix aux Belles-lettres et aux arts qu'ils ne connoissent qu'à peine de nom. Triste, mais solide preuve qu'il faut plus d'un jour pour tirer un Peuple de la Barbarie. Ils sont [...] à la tête de la Censure des livres [...]. Par cette raison tout livre qui rit de la bonhomie avec la quelle nos ayeux crurent pieusement tous les contes de Peau-d'ane que des fourbes adroits leur persuadoient; tout livre qui tend à demasquer leur hipocrisie, leur méchanté [sic!], qui veut rendre les hommes meilleurs Citoyens, en les affranchissant du joug de ces Tartuffes détestables, qui violent les loix divines et humaines osent soutenir que la Majesté du trône même ne doit être sacrée qu'autant que les souverains veulent être leurs premiers sujets [...] est deffendu très sévèrement. Ils veulent à l'exemple de Mahomet nous maintenir dans les fers de leurs erreurs, par la stupide ignorance: mais ils n'y reussissent pas tout-à-fait, et tout le mal que leur politique hipocrite nous fait, se réduit à payer plus cher, et à avoir plus tard ces immortels ouvrages,

²⁴ VÉRTES, Madeleine: Les représentations théâtrales en langue française sur la Scène Hongroise. Kolozsvár 1943. 21–22.

²⁵ „Az igazság fényével eloszlatoz egy ellenséges éjszaka borzalmát. Zavarba ejted a képmutató bigottság elvetemültségét. Az utálatos fanatizmus reszketve látja, hogy leleplezed őrgöngését.”

²⁶ „Másutt elkövetett bűneik nem akadályozhatnak meg abban, hogy ezt a tapasztalat és az igazság által diktált tanúságot meg ne tegyem mellettük.”

²⁷ „[...] akinek írok és – merem állítani – magam is, a Mindenség polgárai vagyunk. Az ő isteni frásaiból tanultam meg, hogy minden embert testvéremnek tekintsek, és ne higgyem azt, hogy mivel a Földnek egy eldugott sarkában születtem, kevésbé lehetek világpolgár, ha az előítéletektől mentes gondolkodásom arra érdemessé tesz.”

ces archives de la raison et du bon sens, où des génies élevés et supérieurs, que la nature donne quelquefois pour éclairer, pour consoler les malheureux humains, tâchent d'écraser les serpens de la Superstition, et d'émausser le poignard du fanatisme."²⁸

Károlyi Antal fentebb említett nemesi patriotizmusa tehát érdekes módon kapcsolódik össze a felvilágosodás eszméivel. Ne essünk azonban abba a hibába, hogy míg a rendi hazafiságot belső folyamat eredményének tekintjük, a voltairianus gondolatokban csupán a kívülről jött hatást vegyük észre! Az episzta tartalmaz olyan metafizikus megközelítést semmivel sem visz közelebb a mű keletkezésének megértéséhez. Inkább azt kell megvizsgálunk, hogy az ifjú arisztokrata életének és társadalmi környezetének milyen tényezői tették lehetővé a recepciót. Egyrészt szubjektív, másrészt (és ez a fontosabb) objektív okokról van szó.

A szubjektív okok közül időrendben Károlyi Antal neveltetése az első. Apjának az emberi kapcsolatokban megnyilvánuló toleranciája, elítélletektől való mentessége (amely az általunk tárgyalt episztolát követő években fordítói tevékenységében is tükröződik majd) valószínűleg hatással voltak fiára, s ez érthetővé teszi, hogy Antal szemében rokonszenves volt a francia filozófus harca a bigottság és a fanatizmus ellen. Az irodalomtörténetírás számára általában igen nehéz feladat az úgynevezett korai és a kiteljesedő felvilágosodás kapcsolatainak feltárása – itt talán tetten lehet érni valamit e folyamatból.

Ugyancsak a szubjektív elemek közé sorolható Károlyi Antal nehezítése a cenzúrát kezében tartó papságra. Ez a tény persze főleg az utószóban tükröződik, a munka egésze nem magyarázható meg vele. Ne felejtünk el azonban egy másik, ennél jóval súlyosabb összeütközést: az apának, Károlyi Ferencnek konfliktusát Gerstocker plébánossal és Barkóczy püspökkel a nagykárolyi nyomda ügyében. Antal huszonhárom évesen írta meg művét, vagyis feltehetőleg 1755. október 25-e után, de legalábbis akkor, amikor már közeledett huszonharmadik életévének betöltéséhez. A nyomda körüli botrány 1754 novemberében tört ki. Valószínű, hogy ez a csúnya história is növelte Antal ellenszenvét az erőszakosan vakbuzgó papsággal szemben.

A *Lettre à Me de Voltaire*-ben tükröződő szemlélet azonban nem csupán ilyen személyes okokkal magyarázható: keletkezésébe bele kellett játszaniuk azoknak az eseményeknek, amelyekre Bécsben az 1750-es évek folyamán került sor. Eduard Winternek a korai felvilágosodásról szóló monográfiája nyomán²⁹ a következő mozzanatokat emeljük ki. Gerhard van Swieten, aki 1745-től volt Mária Terézia tanácsadója, 1749-től pedig a bécsi orvosi fakultást is vezette, arra törekedett, hogy a többi karon is reformokat léptessen életbe. 1752-ben az egyetem felügyeletét kivették a jezsuita rend kezéből, és Trautson bécsi érsekre bízta. 1753–54-ben fölláttatták a természetjogi tanszékét, a kánonjogit pedig a jezsuiták helyett Rieger kapta meg, aki az egyház és az állam viszonyában erősebben hangsúlyozta az állam szerepét. 1754-ben következett be a filozófiai és a teológiai fakultás reformja – erre alább még visszatérünk. Ami Trautson érseket illeti, az ő álláspontját többek között egy 1752. január 1-én kibocsátott pástorlevél tartalmazza. Ebben nemcsak a babonás szokásokat

²⁸ „Annak az episztolának a szerzője, amelyet önök elolvastak, rigorista országban él, ahol a mi gótikus németjeink durva és vasos tudatlanságát még nem oszlatta el teljesen a józan értelem fénye és a Filozófia hasznos fátylaja, a Királynők legnagyobbikának fíradhatatlan gondoskodása ellenére sem. A Szerzeteseknek és a Papoknak itt még túl sok hatalmuk van. Törvényeket szabnak az irodalomnak és a művészeteknek, amelyeket még névről is alig ismernek. Szomorú, de alapos bizonyítéka ez annak, hogy hosszú idő kell, amíg egy Népet föl lehet emelni a Barbárságból. Ők irányítják [. . .] a könyvcenzúrát [. . .]. Eppen ezért szigorúan tiltanak minden olyan könyvet, amely kineveti öcsink együgyűségét, akik jámborul elhitték valamennyi dajkamesét, amelyekkel ügyes csalók áltatták őket; minden könyvet, amelyik le akarja leplezni képmutatásukat, gonoszságukat; amelyik jobb Polgárokká akarja tenni az embereket, felszabadítva őket e förtelmes Tartuffe-ök igája alól, akik az isteni és az emberi törvényeket megsértve azt merik állítani, hogy még a trón Fensége is csak olyan mértékben lehet szent, amennyiben az uralkodók az ő első alattvalóik lesznek [. . .]. Mohamed példájára tévedéseik bilincseiben akarnak tartani minket a bárgyú tudatlanság által: de ez nem sikerül nekik teljesen, és minden rossz, amit képmutató politikájuk nekünk okoz, arra korlátozódik, hogy drágábban fizetjük meg és később vehetjük a kezünkbe ezeket a halhatatlan munkákat, az észnek és a józan értelemnek ezeket a dokumentumait, amelyekben emelkedett és magasztos szellemek, akiket a természet azért küld időnként, hogy megvilágosítsák és megvigasztalják a szerencsétlen embereket, megpróbálják eltáposni a Babona gýgyóit és kicsorbítani a fanatizmus tórént.”

²⁹ WINTER, Eduard: Frühauklärung. Berlin 1966. 139–140.

helytelenítette, hanem azt a gyakorlatot is, amely a rózsafüzért, a búcsút, a szentek és a képek tiszteletét mint mellékes dolgokat a lényeg: a felebaráti szeretet elé helyezi, a prédikációk stílusával kapcsolatban pedig élesen elítélte a más felfogást vallók gyalázását, kigúnyolását, s célzást tett a toleranciára. Mivel az említett események miatt fenyegetővé vált egy esetleges pápai beavatkozás, Mária Terézia, aki kerülni akarta a Rómával való bonyodalmakat, bár van Swieten reformjaival egyetértett, igyekezett mérsékelni a könnyen veszélyessé válható túlzásokat.

Nos, ez az a légkör, amelyben Károlyi Antal tollat ragad, és elítéli a bigottságot, a fanatizmust, a cenzúrát vezető papok maradiságát, a tudatlanságot, a képmutatást, és amelyben hangsúlyozza, hogy embertársait előítéletek nélkül testvérének tekintti. Episztolájának 39. jegyzete arról tanúskodik, hogy tájékozott a bécsi egyetemi reform tekintetében is. Mária Teréziát magasztalva, többek között ezt írja: „C'est sous son règne que le bon sens a commencé à percer la poussière des Ecoles chez nous. La Théologie réformée fut purgée de ces questions aussi inutiles qu'épineuses, Les formalités d'Aristote et les tourbillons de Descartes furent bannis de la Philosophie, pour faire place à la raison et au Système du grand Newton.”³⁰ Érdekes, hogy figyelmét nemcsak a szorosan vett bölcséleti problémák keltik föl, hanem a természettudományiak is: Descartes koncepciójával szemben, aki nagy filozófus és matematikus volt, a fizikában azonban az anyag és a kiterjedés mechanikus azonosításával egy erősen spekulatív rendszert hozott létre – amelynek közismert tétele a természetben lezajló mozgásoknak önmagukba való visszatérése az egymást kizorító anyagrészcskének sorozatos elmozdulása következtében (ezek az ún. „örvények”) – , Newton szisztémáját tartja korszerűnek. Ez természetesen nem Károlyi Antal önálló felismerése, hanem a van Swieten-féle oktatáspolitikának egyik eleme.

Az ifjú magyar arisztokrata tehát nem egyszerűen divatból rajongott Voltaire-ért. Az ausztriai politikai élet egy adott fázisában nyilván úgy érezte, hogy a bigottság és a sötétség ellen „a Filozófia hasznos fáklyájával” küzdő francia író törekvései ugyanabba az irányba mutatnak, mint a Mária Terézia kezét élvező befolyásos bécsi politikuskoknak, köztük magának az érseknek a reformtervei. Fiatalos lelkesedésében persze olyan gondolatokat is átvett a francia szerzőtől, amelyekkel van Swieten, Trautson vagy a királynő nem értett volna egyet. Az azonban kétségtelen, hogy – mint erre Ferenczi László rámutat – az egyháznak az államügyekre való befolyását korlátozni kívánó abszolutista uralkodók számára Voltaire nem ellenfél, hanem (legalábbis elvben) szövetséges.³¹

Szó sincs tehát arról, hogy a 23 éves Károlyi Antalban valamiféle forradalmárt lássunk, a magyar jakobinusok előfutárát! Apjának az egri püspökkel támadt nézeteltérései is elsimulhattak: erre utal az a tény, hogy 1758 augusztusában maga Barkóczy tartotta Károlyi Ferenc fölött a gyászbeszédet.³² Ami Antal grófot illeti, az ő kibontakozó közéleti tevékenységére jellemző lesz ugyan a tudományok – köztük a természettudomány! – pártolása, az iskolák támogatása, a könyvek terjesztése és a közegészségügy felkarolása, Voltaire-rel szemben azonban ellenséges álláspontra helyezkedik, amint azt Péczeli Józsefhez írt (és fentebb idézett) levele mutatja. 1784. augusztus elsején, egy tisztújítás alkalmából a Szatmár megyei nemességhez intézett szónoklatában a rendi állapotokról mint „édes hazánknak arany szabadsággal virágzó törvényei”-ről beszél.³³ Önmaga árnyékán nem lép túl: tudatát magyar főúri léte határozza meg. Fiatal korában írt episztolája azonban érdekes dokumentuma annak, hogy történelmünk egy jól körülhatárolható pillanatában hogyan alakultak egy franciás műveltségű főnemesi családnak és az európai felvilágosodásnak korántsem egyértelmű kapcsolatai.

Vörös Imre

Vélt és valódi párhuzamok Czuczor Gergely és Petőfi művei között

A folklórtól világirodalmi alkotásokig kerestek és találtak már helytálló vagy bizarrul ható párhuzamokat Petőfi János vitézével.¹ Elsősorban nagyobb egységek, epizódok forrásait igyekeztek fellelni, míg a kisebb részletek, formai megoldások, a mikrostruktúra vizsgálata háttérbe szorult. Így történhetett, hogy a kor műköltészetének jellegzetes részét alkotó népies műdalokat nem hozták

³⁰ „Az ő uralkodása alatt kezdett áttörni nálunk a józan értelem az iskolák porán. A megreformált teológiát megtisztították ezektől az éppoly haszontalan mint kényes kérdésektől. A filozófiából száműzték Arisztotelész formáságait és Descartes örvényeit, hogy helyt adjanak az észnek és a nagy Newton rendszerének.”

³¹ FERENCZI László: i. m. 188. és 190.

³² DANIELIK József: Magyar írók. II. 1858. 132.

³³ L. TOLDY István: A magyar politikai szónoklat kézikönyve. Pest 1866. 3.

¹ Vö. MARTINKÓ András: Költő, mű és környezet. Bp. 1973. 90–100

közvetlen kapcsolatba a *János vitézzel*; e műveket, melyek oly nagy számban kerültek ki a kisebb-nagyobb költők tolla alól, egyébként is csak nagy általánosságban szokták Petőfi és Arany költészetének előkészítőiként emlegetni. *Ete* aláírással – Czuczor Gergely álnevével² – két ilyen „népdal” jelent meg a *Honderű* 1843. szeptember 2-i számának 270. oldalán; közülük az első, a *Bús legény*, feltűnő hasonlóságot mutat a *János vitéz* első szakaszaival. Kézenfekvő lenne, hogy a párhuzamokat Czuczor hatásának tulajdonítsuk. Horváth János azonban, aki a jelek szerint egyedül ismerte Petőfi-kutatóink közül a *Bús legényt*, nem a *János vitézzel*, hanem Petőfi egy korábbi versével, a *Járnak, kelnek sokan zöld erdőben*... cíművel hozta kapcsolatba. Mint írja: „Zöld erdő sátora hűvösen lengedez»; patak, virágos rét, völgy, mező, napsugár a nyárfa tetején, madárcsevegés: mindez nem illeti meg a bús legényt: »S ő mező' bársonyán Nem lel nyugodalmat« – »Arva pinty' sírása, gilicze' nyögése, Ezekkel párosul szíve' keseregése«. Feltűnő egyezés! P. verse ui., bár korábbi – 1842 – még ekkorig nyomtatásban nem jelent meg (csak majd – *Versek I.*-ben)!”³

Horváth János e megállapítása természetesen nem zárna ki a *Bús legény* és a *János vitéz* közötti közvetlen kapcsolatot, hiszen egy vers hathatott kétszer is ugyanarra a költőre. Semmi sem indokolja azonban azt a feltételezést, hogy Petőfi javított már elkészült versén.⁴ Így a három mű kapcsolata rejtélyesnek tűnik, s több hipotézis felállítására ad lehetőséget. Czuczor és Petőfi egy eddig ismeretlen mű hatására hasonló verseket írtak, s Petőfi a *János vitéz* első szakaszaiban önmagát ismételte, vagy megint a közös forráshoz nyúlt vissza (1); Horváth János megállapítása téves, a „feltűnő egyezések” csak felszíniek (2); ugyanakkor a *Bús legény* és a *János vitéz* közötti párhuzamok valódiak, s Czuczor verse közvetlenül hatott Petőfira (3).

A három szöveget összevetve azonnal megállapíthatjuk, hogy a *János vitéz* és a *Bús legény* között szembeszökő, a *Bús legény* és a *Járnak, kelnek sokan zöld erdőben*... között kevésbé feltűnő egyezések vannak. A két Petőfi-mű között azonban a *Bús legény* közbejötté nélkül sohasem jutott volna eszünkbe párhuzamot vonni: egyik helyen tüzes dél van, s napsütötte rét, a másikban alkony, s zöld erdő; különbözik a versforma is – így elvethetjük azt a lehetőséget, hogy a korábbi vers hatott a későbbire. Az alaphelyzet természetesen mindhárom versben azonos: mindegyik barátságos természeti környezetben, a szerelemről szól. Ez a beállítás azonban az európai költészet legősibb toposzai közé tartozik, így önmagában véve nem bizonyíthat semmiféle hatást. „A szerelmi találkozások csodálatos szépségű helye, legtöbbször egy ékes kert, esetleg egy forrás fejenél található liget, régi leleménye az európai költészetnek. Megjelenik Homérosznál, már a bukolikus költészet legrégebb alkotásaiban, sőt *Vergilius Bucolicájában* és az Aeneisben is, az elyziumi mezők leírásakor. Az ilyen helyek (*locus*) megnevezésére *Vergilius* előszeretettel használta az *amoenus* jelzőt, amelyet már a korai kommentárok is általában az *amor* szóval hoztak kapcsolatba. A szerelmi találkozások nyájás helye, a *locus amoenus* mintegy szakkifejezévé vált a szerelmi lírának. A sevillai Isidorus a XVII. század elején írott *Osigium* című enciklopédiájában már közismert jelenségként, általános értelemben használja” – írja Voigt Vilmos.⁵ Majd a tanulmány egy későbbi pontján azt is megállapítja, hogy a „... folklór dalok nem vidám, hanem általában szomorú felfogásban tárgyalják a találkozást. A balti–finn tradícióban az a forma a leggyakoribb, amelyben nem is csak a találkozások leírása, hanem az ide később, már a válás után visszatérő szerelmes bús visszaemlékezései fejeződnek ki a dalban. Ezt a felfogást más példákkal is támogathatjuk...”⁶ Kétségtelen, hogy az általunk vizsgált három mű a *locus amoenus*ssal hozható kapcsolatba; a *János vitéz* a boldog, a másik két vers a boldogtalan szerelemről szól. E különbség azonban vizsgálatunk szempontjából elhanyagolható, mivel az elbeszélő költemény kritikus első négy versszakából még nem derül fény a szerelem boldog vagy boldogtalan voltára.

Amennyiben a *Bús legény* és a *Járnak, kelnek sokan zöld erdőben*... közvetlen közös forráshoz kapcsolódnak, akkor az általános *locus amoenus*son túl konkrétabb megfeleléseket is kell találnunk. Az alapos vizsgálat azonban azt mutatja, hogy a két vers közötti, Horváth János által felsorolt egyezések

² GULYÁS Pál: Magyar írói álnév lexikon, Bp. 1956. 151.

³ HORVÁTH János: Petőfi Sándor II. kiad., Bp. 1926. 587.

⁴ A legújabb kritikai kiadás (Petőfi Sándor összes költeményei I., Bp. 1973; sajtó alá rendezte KISS József és MARTINKÓ András) a *Járnak, kelnek sokan zöld erdőben*... jegyzetében nem is foglalozik Horváth János bizonyíthatatlan feltételezésével.

⁵ VOIGT Vilmos: A szerelem kertjében I. Ethn. 1969. 248. (II. közl. uo. 1970/1.) – A *locus amoenus*ssal kapcsolatos alaptanulmány MARÓT Károly: *Refrigerium. Acta Litterarum at Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Franciscus-Josephinae, Sectio Geographico-Historica*, Tom. III. Farc. 2., Szeged, 1937, című munkája; lásd különösen 100–101. l. – A toposzra hivatkozik még KÖLLŐ Károly a Kóbor poéta vallomása (Kriterion, 1970) című kötet bevezető tanulmányában, a 37. oldalon.

⁶ VOIGT Vilmos: i. m. II. közl. 53.

mindenütt fellelhető, általános jegyei a locus amoenusnak,⁷ lényegi, strukturális egyezések pedig nincsenek. Petőfi verse egyes szám első személyű, Czuczor egyes szám harmadik személyben, kívülállóként ír a bús legényről; különbözik a versforma is. S igaz ugyan, hogy mindkét versben fontos szerepet játszanak az ellentétek, de ezek más természetűek. Petőfi verse egyetlen, ismétléssel párosult ellentét, mely a boldogtalan költő és a boldog szerelmesek között feszül. A költő a naplementében, a szerelmespár a galambbúgásban gyönyörködik; a költőnek fájdalmat okoz a galambbúgás, a szerelmespárt nem érdekli a természet. Czuczor viszont egyszerűen a legény bánatát, s a szerelem szépségét, derűjét állítja szembe többször egymás után; a legényt pedig épp a gilice nyögése vígasztalja. A galamb, illetve a gerlice szerepe tehát egészen más: Petőfinél a boldog szerelem, Czuczornál a bánat szimbóluma. Ez fontos különbség, ugyanis a galamb és gerlice gyakori motívumai a locus amoenusnak, jelentésük azonban nem azonos.⁸

Mindebből úgy tűnik, hogy a két vers mögött nem áll közvetlen közös forrás. Feltételezésünkert erősíti, hogy a *Járnak, kelnek sokan zöld erdőben*... forrásvidékébe a jelek szerint Heine költészete is beletartozik. Közismert tény, hogy Heine költészete hatott Petőfiére; már egy korabeli kritikus, Szeberényi Lajos is felfigyelt erre. Petőfi költészetének eredetiségét elismerve megállapítja, hogy egyes verseiben „... mégsem került el egészen az utánzást. Nem említve itt egyes helyeket... csak két költeményre akarom figyelmeztetni P. urat. Egyik a 7.-ik lapon álló »a Dunán« című, melyhez egy igen-igen hasonlót már a Kliegl-könyvben – de nem tudom mi ismeretlen szerzőtől? – olvasta... A másik »Elmondanám« kezdetű a 93.-ik lapon, melynek középső versszakában szívét tengerhez hasonlítja, melyben a legszebb gyöngy, a hűség gyöngye terem. Ugyan ezt mondja csaknem szóról-szóra Heyne is »Halászlánykájában.«”⁹ A Heine-párhuzamnak utánajárva kiderül egyrészt az, hogy az említett verset Petőfi pápai diák korában lefordította, másrészt, hogy Heine költészetében, különösen a *Halászlánykát* tartalmazó ciklusban sűrűn előbukkan az alkony, az erdőben járó boldogtalan szerelmes motívuma, Petőfi verséhez hasonló hangulatot árasztva (pl. Loreley, Be bús, be bús a szívem, Sirva az erdőt járom, Az éj esős, viharzó). Igaz, a *Halászlánykát* Petőfi nem Heine-kötetből, hanem egy, a pápai kollégiumban használt német költészeti antológiából fordította,¹⁰ de kétségtelen az is, hogy Heine költészetét, s ezt a ciklust is, már előbb ismerte. „... alig tehető föl, hogy Petőfi a nálunk is népszerű Dalok könyvét (Buch der Lieder), benne a szóban forgó ciklussal, már pápai tartózkodása előtt (és annak folyamán is) ne lapozgatta volna” – olvashatjuk a kritikai

⁷ Közös jegyeknek voltaképp csak a napsütötte zöld erdőben való búsulást, árvaságot tarthatjuk. Ez pedig annyira általános jellemzője a szerelmi lírának, hogy találomra beelapozva egy-egy gyűjteménybe, számtalan példáját találjuk. Így RMKT XVII. sz. 3. köt., szerk. STOLL Béla 3, 17, 33/1, 55/5, 77, 81/3, 94, 97. számú versekben; Szerelem, Bp. 1956, szerk. Vas István 7, 30, 62, 69. számú népdalaiban; Beniczky Péter: A kívánatos kikeletnek gyönyörűségéről, Fazekas Mihály: Ugyanahhoz, Rimay János: Örülhetne szívem című verseiben, stb.

⁸ A galamb és a gerlice egyaránt ősi motívumai az európai költészetnek. A gerlice a boldogtalan szerelem szimbóluma: a hagyomány szerint, ha elveszíti párját, többé nem áll össze másikkal, hanem elbujdosik az erdőbe, s csak száraz ágra ül, zavaros vizet iszik. A gerlice-motívummal foglalkozott: ECKHARDT Sándor: Középkori természetszemlélet a magyar költészetben, EPhK 1929. 81–99., s hozzá kapcsolódva TOLNAI Vilmos: Árva gerlice, uo., 1929. 236–240. Tolnai megjegyzi, „... hogy a hagyomány, mind a tudós írók, mind a népi szájhagyomány, csak a gerlicéről, turtur, τρυγών felől tartja ezeket, sem a vadgalambról (palumbus), sem a házi galambról (columba) nem tud efféléket.” Megszorítása helyénvaló, a gerlicével ellentétben a galamb ugyanis épp a boldog szerelem szimbóluma. A galamb-motívum feldolgozatlan; ősi változól VOIGT Vilmos tanulmányából értesülünk (i. m. II. közl. 31–32.). Későbbi előfordulására számtalan példát találunk: *Vergilius Aeneis* VI/190 („Vix ea fatus erat, geminae cum forte columba / Ipsa sub ara viri caelo venere volantes” – a magyar fordításokban tévesen gerlicét találunk), RMKT XVII. sz. 3. 16. számú vers, ERDELYI János: Népdalok és mondák 288, 328. számúak, stb. A galamb és gerlice így elkülönülő jelentését a költők általában figyelembe vették, s nem keverték a kettőt. Kivételek természetesen akadnak, főként későbbi időkben. Petőfi egy korai versében (*Bú* – 1839) helyesen használta a gerlicét, de a *János vitéz*ben már – igaz, megszólításban, s láthatólag a szótagszámnak engedve – szinoním fogalomként használta a galambot és a gerlicét. („Gyere kis galambom! Gyere ki gerlicém!” – 41. sor.) Így azt a konkrét eltérést, hogy Czuczor gerlicét, Petőfi galambot használ, önmagában nem tekinthetjük perdöntő bizonyítéknak a közös forrás kizárásához – mindössze egy adalék a többi mellett.

⁹ ENDRÓDI Sándor: Petőfi napjai, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár faksimile kiadása, Bp. 1972. 55.

¹⁰ Gyöngyök a német költészetből. Olvasókönyvül az ifjúság számára gyűjté TARCZY Lajos oktató. I. füzet Pápan 1839, II. füzet uo. 1841. Lásd: idézett új kritikai kiadás 314.

kiadásban, mely számos versében állapít meg Heine-hatást.¹¹ A *Járnak, kelnek sokan zöld erdőben* . . . műköltői ihlettségére egyébként maga Horváth János is ráértett egy helyen, amikor így írt róla: „ . . . inkább szép lírai költemény, mint dal, s inkább komoly műköltőre, mint népiesre vall . . . ”¹² Természetesen Czuczor is ismerhette a *Dalok könyvét*, de a *Bús legény* ihletője aligha lehetett Heine költészete. Ő már érett költő volt akkor, amikor Petőfi még saját hangját kereső pályakezdő, s verse, Petőfivel ellentétben, igazi „népdal”, mely minden ízében a folklórhoz, s saját korábbi költészetéhez kapcsolódik.¹³

Miután nem találtunk olyan adatokat, melyek közös forrásra utalnának, a *Bús legény* és a *János vitéz* első szakaszainak hasonlóságát kell tüzetesen megvizsgálnunk, s megállapítanunk: a párhuzamok közvetlen hatásra utalnak-e, vagy az előbbiekhöz hasonlóan csak a locus amoenusból következő általános egyezésekre? Tény, hogy a tartalmi megfelelések jóval nagyobb számúak – lásd a kiemelt sorokat – és a versforma, a rímelés is azonos. S ami ennél sokkal fontosabb: a látszólag különböző részek között is megtaláljuk a mélyebb kapcsolatot. Így a két mű tartalmilag eltérő indításakor a költők azonos formai eszközkel, ellentéttel éltek: „tüzesen sűt le . . .” ↔ „Főlsleges dolog sűtnie . . .”, illetve „ . . . hűvösen lengedez” ↔ „Mint ér, ha alatta . . .”. A következő sorokban mindkét költő az ellentétet magyarázza, azonos módon (5. illetve 3. sor), majd a következményeket írják le. Petőfi csupán a Czuczor által használt sorrendet változtatta meg (9–7; 12–5 sor), az ellentétet már megtartotta – az ismétlés művészi eszközét, Czuczornál ügyesebben kihasználva, mindkettőt *De*-vel kezdve. Petőfinél a második ellentét ugyanakkor raffinátabb is; ellentét voltára csak egy sor késéssel derül fény. Azok a sörök, amelyek között nem fedeztünk fel azonosságot, Petőfinél a későbbi cselekmény indításához szükséges információkat tartalmaztak, míg Czuczornál többnyire felesleges, a vers túlrtságából következő töltelékanyagok. Ilyen már versének 4. sora is, mely a 3. hatását akarja fokozni, de csak kissé érzélgőse puhítja annak keménységét, a 9. sortól kezdve pedig a költemény egyértelműen túlr: új információt nem tartalmaz, s rövid befejezés helyett az eddigieket variálja tovább. Ez a minőségi különbség mutatja legtisztábban, hogy Petőfi mennyire öntörvényűen teremtette újja Czuczor költeményét. Az átvétel, az újáteremtés tényében egyébként nincs semmi meglepő: láttuk – éppen Szaberényi Lajos idézett soraiban –, hogy már a kortársak is felfigyeltek néhány párhuzamra. Az átvételek persze inkább ösztönösek lehettek, semmint tudatosak – de az ezen való töprengés már nem az irodalomtörténet feladata.

Döntő kérdés viszont, hogy olvashatta-e Petőfi a *Bús legényt*? A válasz minden valószínűség szerint: igen. Petőfi épp a vers megjelenésének idején, augusztus–szeptember fordulóján érkezett vissza Gödöllőről Pestre, ahová a Robin Hood fordításához alkalmas nyugodt körülményeket keresve húzódott vissza.¹⁴ A fővárosban pedig, a fordítás nagy munkájától megszabadulva, minden bizonnyal kezébe került a *Honderű* száma. Annál is inkább valószínű ez, mivel ekkor még nem vetette meg e lapot, sőt, 1843. március 14-én Bajza Józsefhez írt levelének tanúsága szerint – melyben kéri, hogy az *Atheneumba* küldött versei közül juttasson a *Honderű*nek is – figyelemmel kísérte munkáját, olvasta számaint. S valóban, a következő év folyamán hasábjain meg is jelent két verse.¹⁵

Végül inkább csak érdekességképpen jegyezzük meg, hogy a *Bús legény* eredeti formájában többé nem jelent meg. Czuczor verseinek 1854-es, 1858-as, és első teljes, jegyzetekkel ellátott 1899-es kiadásában¹⁶ az eredeti sorokat félbevágva, egymás alá írva, s az egész költeményt nyolcsoros versszakokra tördélve találjuk; az eredeti felező tizenkettesek így felező hatosokká alakultak. Nehéz volna eldönteni, hogy mi készíthette Czuczort az eredeti forma megváltoztatására. Talán felismerte a

¹¹ Az idézett sorok az új kritikai kiadás 344. oldaláról, a *Tolvaj huszár* című vers jegyzetéből valók. Heine-hatást állapít meg, illetve feltételez ezenkívül: *Vándorlalok* (302.), *Távolból* (419.), *Merengés* (453–454.), *Matildhoz* (472–473.) című versek jegyzeteiben. Többek között a Heine-hatást illeszti be FEKETE Sándor (Petőfi Sándor életrajza I. Bp. 1973. 171.) Petőfi költészetének egészébe: „ . . . nemcsak azzal nagy megújítója a magyar verselésnek, hogy a népdal hatása alatt teremtett formákat, hanem azzal is, hogy Heine, Béranger, Lenau és a kortársi világlíra vívmányait nyelvünkre alkalmazta.”

¹² Horváth János: i. m. 80.

¹³ Lásd pl. a *Szerelmem bújdosója* című versét.

¹⁴ Lásd: HATVANY Lajos: Így élt Petőfi, Bp. 1967. I. 485. valamint FEKETE Sándor: i. m. 279.

¹⁵ „Van szerencsém néhány dalt küldeni, azon alázatos kérelemmel, hogy szigorú vizsgálat után ha lesz, mely világot látni érdemes, azt az Atheneumba fölvenni, s, ha jut, közülük a *Honderű*nek is adni méltóztatnék.” (Petőfi összes művei VII. Bp. 1964. 19.) Ugyanebben a levélben említi, hogy Petrichevichnek, a *Honderű* szerkesztőjének ítéletében nem bízik; de mivel a szerkesztő munkáját csak lapja alapos ismeretében ítéltette meg, ez feltételezésünket nem cáfolja. – A megjelent versek: *Honfidal* és *Az alföld*.

¹⁶ Czuczor Gergely népies költeményei, 1854, szerk. FRIEBEISZ István; Czuczor Gergely költeményei 1858, szerk. Toldy Ferenc; Czuczor Gergely összes költői művei, 1899, szerk. Zoltvány Irén.

János vitéz kezdő strófáinak hasonlóságát, s Petőfi iránti tiszteletből – akinek neve akkorra már szimbólummá vált – lemondott az „elsőség jogáról”? Esetleg jobbnak, sikerültebbnek találta a verset megváltoztatott formájában? Vagy Zoltvány Irén sejtése helyes, aki az 1899-es kiadásban megjelent költemény jegyzetében a *Honderű* szerkesztőjének önkényes tördelésére céloz? Nem tudjuk. Az viszont kétségtelen, hogy a *Bús legény* új formájában jóval kevésbé emlékeztet Petőfi soraira; hasonlóságuk ezért kerülhetett el a figyelmet.

Szajbély Mihály

A századvégi impresszionizmus stílusformái

1. Az újabb irodalomtörténeti kutatások általában elismerik, hogy a Nyugat stílusforradalma nem előzménytelen. Bármilyen sok újat hozott is, lehetetlen észre nem venni, hogy újítása korábbi próbálkozások közvetett vagy közvetlen folytatása és főleg lezárása, betetőzése. Ezt a diakronikus összefüggést igazolja egyetlenes stílusfejlődési vonal, az impresszionizmus története is.

2. A Nyugat impresszionistáinak közvetlen elődei elsősorban a kilenvenes évek prózáirói. Ez a századvégi impresszionizmus szerves része a hetvenes-nyolcvanas években elkezdődött korszerűsítési tendenciáknak: Az utolsó évtizedben hullámszerűen terjedő korábbi és újabb művészeti áramlatok közül egybefonódott a szimbolizmussal és mindazzal, amit szecesszióknak szokás nevezni. Közvetlen hatással lehetett erre az impresszionizmusra az ezekben az években divatos egyéniségkultusz, művészambíció, a látvány abszolutizálása és mindenekelőtt a festészeti impresszionizmus.¹

Az irányzat legkedveltebb műfaja az akkor amúgy is reprezentatív novella, főleg a tárcanovella. Nem egy író impresszionista prózájának „feldajkálója a napilapok »színes rajza«, »csevegése« [. . .] a hangulati színpalotnáknál többet nem engedélyező tárcarajz, az elvetélt novellatémák költői, hangulati fölvezetése”.² És az is lényeges fejlődési mozzanat, hogy „a tárcanovella átalakul, átadja helyét a *hangulatképnek*, amely a századvégi kezdetek (Justh, Gozdsu, Színi, a fiatal Krúdy) után majd a Nyugatban fut be nagyobb pályát”.³

3. Impresszionista sajátosságok nyomozásában eddig a következő írók stílusát vizsgáltam meg: Ambrus Zoltán, Bródy Sándor, Iványi Ödön, Justh Zsigmond, Malonyai Dezső.⁴ Kiegészítésként három költőt is idevontam: Czöbel Minkát, Endrődi Sándort és Rudnyánszky Gyulát. Mindegyiküknek elsősorban a kilenvenes években megjelent műveit vettem alapul.⁵ Az így elkezdett munka természetesen nem tekinthető befejezettnek, hanem több irányban is folytatandó: más írókat és más időszakokat is be kell majd vonnom a kutatásba. Mindenekelőtt a hetvenes-nyolcvanas évekre, valamint a századfordulóra és az utána következő egészen rövid szakaszra gondolok.

A vizsgálata kiválasztott írókról általában elismerik több-kevesebb impresszionista sajátosság meglétét. Ambrus Zoltán *Midas királyában* „impresszionisztikus csapongás” van, a *Szeptemberben* pedig „a tárgyias feszültséget a lírai énrégény álmatag, elomló impresszionizmus váltja fel”.⁶ Bródynál

¹ BARÁNSZKY JÓB László: Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye. Bp. 1957. 98., DOMBI Erzsébet: Az őszikék stílustörténeti helyéről. NyIrK 1967. 97–104., SZABÓ Zoltán: Kis magyar stílustörténet. Bukarest, 1970. 189., KOMLÓS Aladár: Költészet és bírálat. Bp. 1973. 150., 152.

² BARÁNSZKY JÓB László: Tömörkény táji impresszionizmusa. It 1969, 703.

³ DIÓSZEGI András: MfT. IV, 784.

⁴ L. tölem külön cikkben: Malonyai Dezső impresszionizmusa. ItK 1973, 583–587.

⁵ A feldolgozott és idézett kötetek a következők: Ambrus Zoltán: *Midas király* (folytatásokban: 1891–92, könyv alakban: 1906; a felhasználít kötet: Bukarest, 1974); Pókháló kisasszony. Bp., 1898; *Giroflé és Girofla*: Legjobb könyvek 29. sz. h. n. 1903. – Bródy Sándor: *Faust orvos*. Bp., 1890; *Az ezüst kecske*. 1898 (a felhasználít kötet: Bukarest, 1964); *A sas Pesten*. Válogatott írások. Bp., 1954 (csak az 1890-es években írt novelláit néztem át). – Iványi Ödön: *Apró regények*. Nagvárad, 1893. – Justh Zsigmond: *Káprázatok*. Bp., 1887; *Művészerelem*. Bp., 1888; *Páris elemei*. Bp., 1889; *Fuimus*. 1895 Bukarest, 1957. – Malonyai Dezső: *A gyáva*. 1893 Bp., 1905; *Vergődés*. 1895; *Az utolsó I–III*. 1895. – Czöbel Minka: *Fehér dalok*. 1894. – Endrődi Sándor *Összegyűjtött költeményei* 1867–1897. I–II. Bp., 1898. – Rudnyánszky Gyula: *Fényben, árnyban* – *költemények* 1876–1886. Bp., 1886; *R. Gy. Új költeményei* 1894–1904. Debrecen, 1904.

⁶ DIÓSZEGI András: MfT IV, 860–61.

a stiláris sokszínűség egyik jegye az impresszionizmus.⁷ Ez Szerb Antal szerint akarata ellenére jött létre.⁸ Péterfy Jenő viszont a *Faust orvosról* azt jegyzi meg, hogy benne Bródy „sportot űz a szín- és szagérzékletek föltüntetésével, szóval »impresszionizmusával«”.⁹ Hasonló véleményt olvashatunk Endrődiről: „a romantika, sőt a kísértet-romantika és az impresszionizmus különös vegyülékét alkotó egész színkálaja ott ragyog” néhány költeményében.¹⁰ Endrődy impresszionista technikájának lényegét Kosztolányi abban látja, hogy „az egyetlen kifejezést rendszerint több finom színnel írja körül pointilista módon”.¹¹ Czöbel Minkáról megtudjuk, hogy „a nyírségi tájak hangulatait impresszionista módon stilizálta”.¹² Justh Zsigmond a *Naplójában* „imponáló biztonsággal vázol fel pillanatképeket [...] színhatásokat”.¹³ Másik műve, a *Fuimus* „párbeszédek, hangulatokból, érzésekből áll”.¹⁴ Éppen ezért „stílusa óvatosan kezdődő átmenet az impresszionizmus nyelvéhez”.¹⁵ Malonyai Dezső „hangja, stílusa szorosan a francia impresszionizmus iskolájához kapcsolódik”.¹⁶

Persze az eddigi szakirodalomból az is kiderül, hogy a vizsgált írók többsége, mint általában a századvégiek, más stílust is képvisel. Az impresszionizmus rendszerint csak egy a sokféle egyéni, elszigetelt, torzóban maradt újító próbálkozásokból.

De ezt a több szakembertől is jelzett vagy néhánytól csak feltételezett impresszionizmust sem a maga viszonylagos önállóságában, sem pedig más irányzatokkal való összefüggésében tüzetesebben még nem vizsgálták meg. Mint oly sok más minden ebben az eléggé elhanyagolt, mostohaként kezelt századvégi irodalomban, ez a stílustörténeti tendencia is feldolgozatlan. Céлом itt pusztán annyi, hogy nyelvi eszközökhöz kötődő impresszionista sajátosságokat fedjek fel és írjak le.¹⁷ Elsősorban tehát az impresszionista sajátosságok nyelvi megjelenési formái érdekelték. A leíráshoz az a történetiséget is érintő szándék társul, hogy a Nyugat impresszionizmusának előzményeit, egy valamilyen preimpresszionizmust mutassak ki. Mindez egyben a tárgyalás módját is megszabja, mert az impresszionista jegyeket mind a szinkronia, mind pedig a diakronia szintjén nem írók, hanem nyelvi jelenségek és stilisztikai eljárások szerint összegezem.

Főbb stíluseszközei

4. Az impresszionista közlés mód alapja egy valamilyen emlékező magatartás. Kimondva vagy ki nem mondvá egy emlékképként idéződik fel valamilyen pillanatnyi hangulat és a hozzá társuló érzelmi benyomás, vagy egy érzelmi állapotra jellemző részleteknek, esetleg filmszerűen pergő cselekvésmozzanatoknak a sorozata. Az esetek egy részében ott találunk valamilyen emlékezőt jelentő szót (pl. emlékszem, eszembe jut, láttam, emlékeztet, tud, elővárszol stb.). Néhány példa:

Amikor jó konyakkal iszom feketémet, gyermekkori érzések friss emléke, húsvéti harangszó erjesztő hangja csendül meg lelkemben. (Bródy: *Faust orvos* 115)

Eszembe jut, hogy egyszer egy ilyen tavaszi napon Párisból Mendonba mentem egy kis hajón [...] Gyönyörű színek! ... Halványzöld ég, almapiros felhőkkel, itt-ott meg egy ólomfehér árnyalatú bárányszőke. (Justh: *Művészszerelem* 95)

Vízkereszt táján leheztünk, s emlékszem, hogy rémítő hideg volt. Délelőtt egy auripigment színű, fáradt, szomorú nap fagyoskodott az égen. (Ambrus: *Pókháló kisasszony* 49)

Nem ritka az emlékezés konkrét vagy átvitt értelmű körülírással kifejezése sem. És persze az emlékezés elképzelés vagy elképzeltetés is lehet.

[Lázálmban] Legtöbbit foglalkozott a kisleánykorával. Ment az iskolába, ott volt, nevéen szólította a „kedves nővér”-t, táskáját pergette maga körül. (Bródy: *Faust orvos* 164)

⁷ IMRE László: ItK 1972. 540.

⁸ Magyar Irodalomtörténet. Bp., 1972. 429.

⁹ Összegyűjtött Munkái. Bp., 1903. III, 437.

¹⁰ KOMLÓS: MlT IV, 649.

¹¹ Nyugat 1920. 1147.

¹² PINTÉR Jenő Magyar Irodalomtörténete. Bp., 1934. VII, 564.

¹³ DIÓSZEGI: MlT IV, 851.

¹⁴ MEZEI József: A magyar regény. Bp. 1973. 452.

¹⁵ PINTÉR: i. m. 726.

¹⁶ DIÓSZEGI: MlT IV, 825.

¹⁷ BARÁNSZKY László: Az impresszionizmus irodalmunkban. It 1938. 105–117., 153–161; LOVAS Rózsa: A magyar impresszionista költészet stílusformái. Bp. 1944; A magyar széppróza stílusának fejlődése a Nyugat stílusforradalma után. Stilisztikai tanulmányok. Bp., 1961. 198–204; SZABÓ Zoltán: Kis magyar stílustörténet. Bp. 1970. 257–263.

Beszélek távol ország | Tavaszról neked | [...] Langy szellők hordanának | Felénk dús illatot
(Eendrődi: *Italia*. ÖK. I, 118–119)

Az emlékezés feltételezi két idősíki meglétét: a felidézést jelző múlt időt és a felidézett múltbeli kép megjelenítésének jelen idejét. Valahogy így:

Megálltam a Szajna fölött és elteltem azzal az erős, ködös, szürke hangulattal, amely ott gomolygott a Notre-Dame elmosódó kőrvonalai alatt [...] Siet mindenki, emberek, lovak, megfeszített erővel iparkodnak [...] A fejrő hajók sebesen suhannak be a híd alá, a nehéz omnibuszok dörögve haladnak el mellettem. (Malonyai: *Vergődés* 38)

Ez a tiszta időviszonylat azonban egyáltalán nem általános. Inkább az a gyakori, hogy az idősíki élménysíkká alakul át. Hiányzik tehát az időhöz kötődő logikai viszonyok kifejtése. Egyszerűbb esetekben mindkét közlési egység jelen idejű vagy pedig mindkettő múlt idejű. Máskor viszont az élmény és a hangulat előtérbe kerülésével a logikailag egyfélének tekinthető idősíki szeszélyesen megoszlik, hisz jelen és múlt idejű alakok váltogatják egymást:

Még világos volt, még élt a tájék, még dolgoztak benne az emberek. A Dunán tutajok úsztak lefelé [...] Mindenütt a parton sárga homokban bandukolok lefelé [...] Haragoszöld a mező, a fák teteje vörös aranyból való, a közepe kék, az alja már feketélik. (Bródy: *A sas Pesten* 97)

5. Az emlékezéssel felidézett hangulat, élmény vagy érzelmi benyomás pillanatnyi jellegű. Ez a pillanatnyiség néha külön szóval ki is van fejezve:

Fél kettőkor éjjel. A kis indiai boudoir, mint háttér halvány elhaló lila szín világítás, kellemes illat. (Justh: *Páris elemei* 48)

Rendszerint azonban a pillanatnyiség minden külön rá való utalás nélküli pusztán tényként áll előttünk:

Bús téli est. Ott fenn a szürke égen | Haragos hófelhők robognak át. (Eendrődi: *Bús téli est.* ÖK. I, 20)

A pillanatnyiség kifejezése szorosan összefügg egy összképzetegység megjelenítésével. Legfőbb kifejezőeszköze a felsorolás és részletezés:

Sürgés-forgás, társaság körülötte. A vidék kis állomások rendes közönsége: a kikísérők, a búcsúzóknak nagyobb számmal, mint az utasok. [...] Hátralátványok pesti operettek húztak. Az egész váróteremben szétáradt egy-két újonnan fagyúzott vasárnapi bekecs nehéz szaga, míglen egy kiborotvált állú úr kivette zsebkezdőjét. Most már az illatszerével volt tele a levegő. (Bródy: *Faust orvos* 151)

Az összképzet-egységet megjelenítő pillanatnyiség egyszeri, esetleges. Az impresszionista művész számára ugyanis az a fontos, hogy egy adott pillanatban milyennek látja a valóság egy részét. Ezért a szemléleti összképzetet a maga tagolatlanságában érzékelteti:

A zongora nyitva, rajta kedvenc szerzői. Könyves asztalán nyitott könyv, valami színdarab az »utolsó szerelem«-ről. Házi ruhájának egy ezüst színű gombja az ágy előtti szőnyegen, két kis szattyán papucs mellett. A szenteltvíz-tartó tartalma sem fogyott még ki, mögötte a barka még friss, a szentelt ágak mellé fűzött viola azonban sárga, száraz, poros volt már. (Bródy: *Faust orvos* 107)

Ebből a részletező leírásból kiderül, hogy a szoba belsejében látható tárgyak bemutatása nem kimerítő és nem is rendezett. És az is jól kivehető, hogy a szerző nem általánosít, azaz nemcsak azt szerepelteti, ami általában mindig ott van, ami állandó, szokásos, hanem ellenkezőleg: azt is, és különös előszeretettel éppen azt, ami egyszeri, esetleges, ami egy óra vagy egy pillanat múlva már nincs ott többé. A szőnyegre hullott gomb vagy a friss barka egyszerűlővé teszi a szoba belsejét láttató összképzetet.

6. Az impresszionista közlés igazi célja a pillanatnyi hangulat és a vele együtt jelentkező érzelmi benyomások kifejezése a szemléltő szubjektivitásának hozzáadásával. A közlésre váró igazi élmény tehát a hangulat. Ennek fontosságát Malonyai egyik regényhőse így érzékelteti: „az én életem története igazán csak hangulatokból áll tulajdonképpen” (Az utolsó II, 21). A vizsgált szépirodalmi anyagban egészen általános a hangulat nyílt, kifejtett jelzése:

Eszébe jutottak azok a régi, őszi hangulatok (néha szüretre hazajött – lopva – egy-két napra). (Justh: *Fuimus* 40)

Fontos persze a hangulat tartalmának, jellegének a közlése is. Jelzésük módjában igen nagy a változatosság. A kifejezés legegyszerűbb esetei a jelzős kapcsolatok. A konkrét vagy elvont tartalmú jelzők jól sejtetik a jelzett szóként álló hangulatnak vagy valamelyik szinonimájának a tartalmát:

S mint útja elveszett a homályos, vizes, ködös estébe: úgy veszték el céljai valami nyomasztó, homályos, szintelen hangulatban. (Bródy: *Faust orvos* 130)

Tömörebb a közlés módja, ha a hangulat szó vagy valamelyik szinonimája hiányzik. Tartalmát a rá vonatkozó jelzők és határozók így is érzékeltetni tudják.

Van persze másfajta eljárás is. A hangulat tartalmának jelzése után távoli korrespondenciaként olyan érzetek vagy elvont fogalmak következnek, amelyek a megnevezett hangulatot érzékeltetik vagy legalábbis sejtetik:

Kétségbeesése s az a rettenetesen aggasztó érzése, mely folyton hasogatta fejét, szívét, minden tagját, megnagyobbodott [...] Szürkén terpeszkedett előtte a kietlen tájék. A ház előtt kopasz akácok, amelyeknek hosszú és még kopaszabb folytatása a városba vezetett. A városba, mely a sár és az este feketeségében oly némán, mozdulatlan nyúlt el, mint valami tetem [...] És a határ! Minden felől oly lapos, üres, fekete, végtelen. (Bródy: *Faust orvos* 155)

7. Az impresszionizmusnak lényeges vonása, hogy a hangulatok kifejezésének fő eszközei az érzetek. A hangulatok pillanatnyi érzéki benyomásokkal (pl. színekkel, hangokkal, illatokkal, ízekkel) társulnak, és a kettő egysége, kölcsönös viszonya válik stilisztikus kifejezőeszközzé. Egy valamilyen hangulatnak és érzetnek az összekapcsolása néha nyílt és kifejtett. Sőt arra is van példa, hogy a kettő összefüggését a szerző meg is magyarázza:

Furcsa, hogy némelykor egy-egy tájkép... s hozzá egy pár hang mennyire kifejezi lelkiállapotunkat. (Juszt: *Művészszerелеm* 117)

A hangulat és az érzéki benyomás egységét néha úgy jelzik, hogy a két fogalmat egymás mellé állítják:

Kellemetlen, zöldes színekkel kelt fel a hajnal. (Bródy: *Faust orvos* 116)

Jólesett neki a magány, a szürke decemberi ég, mely alól sötétkék foltok tünedeztek elő. (uo. 127)

Ennél gyakoribb és általánosabb is az az eljárás, hogy egy összképet megjelenítésében több-kevesebb érzetet is szerepeltetnek. Egyszerre tehát több érzet fejezi ki ugyanazt a hangulatot. Általában kettő-három:

Fél ötkor. Első látogatása délután. Illatos légkör. Sok, de csupán csak halványított színek [...] Félhangú társalgás. (Juszt: *Páris elemei* 44)

A pompás, illatos, meleg hálószoza tejfehér világosságban úszott. A bútorok halvány selyme lágyan fénylett e szelíd, enyhe sugárzásban. (Iványi: *Apró regények* 89)

Egészen ritkán több érzet is előfordul. Arra is van példánk, hogy a szerző egy összképet részletezésében mind az ötöt szerepelteti:

Városom ezüst vízen épült, s palotái fehér ködben úsznak [...] Gyönyörűségeket fogsz látni, amikről nincsen képzeleted; zene vár rád, mely szebb, mint a keruboké; illatokat fogsz érezni, melyekről sejtelméd sem lehet; selymen meg bársonyon kell járnod, s bort fogsz inni, aminő so' se volt a földön. (Ambrus: *Pókháló kisasszony* 5)

Kapcsolat persze nemcsak a hangulat és az érzetek között van, hanem hangulati azonosság vagy hasonlóság alapján maguk az érzetek között is. Az érzetek egyidejű kapcsolatának igazi kifejezői a szinesztéziák.¹⁶ Érdekes és feltűnő is viszont az (ami történetileg meggondolkoztató és emiatt megmagyarázandó körülmény), hogy a szinesztézia a századvégi irodalomban viszonylag ritka képfajta, legalábbis tipikus megjelenési formájában nem fordul elő olyan gyakran, mint a Nyugat íróinál, nincs belőle annyi, mint amennyire számítani lehetett. Néhány példa: *édes fény* (Ambrus: Midas király 372), *a hangja lágy és sima volt* (uo. 391), *selymes, lágy tekintet* (Bródy: *Faust orvos* 160), *fehér illat* (Czóbel: *Fehér dalok* 19), *vastagabb sötétség* (Malonyai: *Az utolsó I*, 34). Az álszinesztéziák száma sem nagy: *tompa elkeseredés* (Bródy: *Faust orvos* 116), *piros reménység* (Malonyai: *A gyáva* 11).

A grammatikailag szorosabb kötöttségű, tömörített szinesztéziánál gyakoribb az érzetek lazább összekapcsolása, akár úgy, hogy azért szinesztézia jellege megmarad, akár úgy, hogy a két érzet kapcsolatát nem lehet annak tekinteni. A Nyugat íróinál az egészen tömör formában is elképzelhető „krémszínű hang” kevésbé szoros kapcsolatban fejeződik ki: a hang *színe melege krém szín*.

8. Persze az érzetfajták gyakorisága és fontossága nem egyforma. A legjellegzetesebb a látás, és ebben is túlsúlyban van a festői szemlélet és a színek kedvelése. Hogy a látás mennyire elsődleges, azt vallomások is érzékeltetik. Az egyik regény szereplője, egy impresszionista festő esztétikai elvként fogalmazza meg, hogy „fesse azt, amit lát, amit érez” (Juszt: *Művészszerелеm* 67). Malonyai hőse épp az erős festői látásmódtól félti iráskészségét: „Hátha azért nem tudok írni, mert túlságosan sok a festői elem a szenzációmban?” (Az utolsó III, 1). Valóban az impresszionista író a legtöbb jelenségben, elsősorban a tájban és az emberekben a formákat, a fényt és a színeket veszi észre, ezt emeli ki:

Háta mögött a látóhatár sötét ezüstjén a budai hegyek barna tömegei. Széltől a Gellért aranyos-barna idomtalan képe [...] Vízszintes irányban a Duna világos sziena-alapú teste, teli idomtalan ezüst pikkelyekkel. (Bródy: *Faust orvos* 49–50)

¹⁶ LOVAS Rózsa: A képzetkomplikációk kérdéséhez. NyK 1936. 252–259; P. DOMBI Erzsébet: *Öt érzék ezer muzsikája*. Bukarest, 1974.

Mindebben a festészeti impresszionizmus közvetlen hatását tehetjük fel. Ezt bizonyítja az is, hogy gyakoriak a festészeti analógiák, és jól kimutatható a festészeti fogalmakban való gondolkodás, festészeti műszavak használata:

Barna, zöld . . . ez a két szín az uralkodó, ez nem kolorit. S az éles körrajzú hegyek s a merev, körvonalazott fenyőfák . . . ez nem rajz. (Justh: *Fuimus* 281)

[Újból magát látta] sötét háttérben ott, ragyogó, rezgő fényes alapon az aszfalt vizes tükreben. (Bródy: *Faust orvos* 130)

A megjelenítésnek azonban nemcsak a módja festészeti, hanem a tárgya vagy kerete is az. Így például a leírás festmény. Malonyai regényének arisztokrata hőse a látás tényeit festményként mutatja be:

Innen az ablakból véve, milyen hangulatos pasztellt lehetne ebből csinálni! . . . Meg kellene rajzolni az ablakfülkét az előtérben s a tengerből annyit, amennyi idelátszik. A világítás a háttérből kékeslilán esnek be a vastag falak közé [. . .] Az esti apály hangulatát kell kifejezni! (Az utolsó I, 105–106).

A festészet hatásáról árulkodik az is, hogy az írók szívesen írnak le festményt. A tolmácsolt képek rendszerint impresszionisták, és persze bemutatásuk módja is az, hisz elsősorban a képen megjelenített érzeteket, főleg a színeket emelik ki:

A falon egy kisebb képen is Elien. Az ágyban fekszik fehér párnák közt, a sárga paplan föl van húzva az állig, a paplanra cseresznyék vannak szórva, s egy szem ott piroslik az ajkai közt. (Malonyai: *Vergődés* 47)

9. A kifejezett pillanatnyi hangulatok és érzetek részei egy-egy nagyobb összképzetnek. Ennek érzékeltetésére a legjobb eszköz a felsorolás és a részletezés. Mind a felsorolás, mind a részletezés jól ismert mondattani eljárás. Mindkettőjükre a könnyed és laza mondatszerkezet jellemző, és nyilván az is, hogy sajátos mondatformájuk a mellérendelés:

Az esti derengés leszállt, a kertekből százféle illat áradozott. Mindegyik villában más hangulat, tán másféle boldogság. Itt egy család oszonált, fiatal szülők, egészséges, nevető gyermekek; amott egy öreg asszony, letéve kötését, érdeklődve, éber figyelemmel nézte a járó-kelőket. Ebből a villából a mester-iskola fiatal művészeinek víg nevetése, kacaja hallatszott ki. Az út végén pedig egy kintorna kísérete mellett két kis olasz gyermek énekelte rekedt hangon a „Santa Lucia”-t. S mindent rózsaszínre festett az alkonyat. (Justh: *Művészszerelem* 14)

Vannak persze ennél tömörebb részletezések és felsorolások. Ezekben egymás után következnek az impresszionista szempontból lényeges fogalmakat kifejező egyszerű vagy összetett névszók és a nem hosszú, nem bonyolult nominális szerkezetek:

Pohárcsengés, virággillat, nevetés, egy-egy sikoly, illatos füst, mámor tölti be az úrt. (Justh: *Páris elemei* 93)

A felsorolás vagy a részletezés igés is lehet. Ez esetben az író filmszerűen vetíti elénk az emlékként felidézett pillanatnyi mozgalmas, izgalmas vagy ideges tevékenységet, így próbálja érzékeltetni a pillanatnyi hangulati benyomások sokféleségét.

Felsorolásnak és részletezésnek tekinthetjük a többtagú jelzős kapcsolatokat is. A három vagy négy elemű mellérendelő jelző, amelyek a Nyugat impresszionistáinál annyira gyakori és jellegzetes, itt még szórványos. De ez a néhány példa is jól szemlélteti az egymáshoz lazán kapcsolt jelzők sajátos impresszionista funkcióját, az érzéki benyomások kifejezését:

Május lágú és vad, édes és erős hullámai már át- meg átáljártak mindent odakünt és bent. (Bródy: *Az ezüst kecske* 237)

Szép, szőke haja van, de Melaniének még szebb és még dúsabb. Szemei barna, tiszta, nyílt szemek, de a Pepiéhez, azokhoz a szelíd, de lopva felvillanó, mély, gyöngyszürke szemekhez nem is lehet hasonlítani. (Iványi: *Apró regények* 106)

A felsorolás és részletezés bármilyen formája végső fokon azt a sajátos impresszionista célt szolgálja, hogy egy pillanatnyi összképzetet jelenítsenek meg úgy, hogy abból a hangulati és érzéki elemeket lehessen kiemelni:

Tudod, volt már nekem szeretőm mindenféle fajta. Fehér, fekete, rézbőrű, olajbarna. Öszibarack illatú és hajókenőcs szagú. Selymes hajú, hattyúnyakú és olyan, amelyiknek a méh utána ment, mintha virágnak hinné. (Ambrus: *Pókháló kisasszony* 30)

És az is jellegzetesen impresszionista eljárás, hogy a felsorolásokból kikerekedő nagyobb képzet-egységet néha festményként jelenít meg. Ez itt például valóságos csendélet:

[a kirakat fehér márványlapján] izlésesen megszelt sonkák, csábító kaviáros hordócskák, hanyagul föltépett szardíniás dobozok [. . .] selyempapíros köpenyekből kacagnak elő a narancsok, friss fonatú vesszőkosarakból hamvashéjú őszi barackok, duzzadó szőlőfürtök, szemérmesen pironkodó almák [. . .] (Malonyai: *A gyáva* 10)

10. A felsorolást és részletezést alakító lazán kapcsolt mondat szerkezetek között egy sajátos megoldású, nominális stílusnak nevezett szerkesztésmód is előfordul.¹⁹ Az összképzetet képviselő jelzett szöhohez olyan értelmezők kötődnek, amelyek tartalmilag az összképzetet részletezik. A kifejtő részletezéseknek két lényeges grammatikai sajátossága van. Az egyik az, hogy hiányzik belőlük az ige, tehát csak névszók szerepelnek. A másik feltűnő grammatikai sajátosságuk az, hogy hiányoznak a mondattani kapcsolatokat jelölő ragok, névutók stb. Az igék és a kapcsoló elemek hiánya következtében a leírás plasztikusabb, hisz nincs semmilyen másodlagos közlő értékű nyelvi elem, amely elterelné a figyelmet a kiemelt lényeges vonásokról.

A nominális stílus önmagában véve nem impresszionista eljárás, hiszen sok más irónál előfordul. De az impresszionista író többféle expresszív lehetőségét aknázhathatja ki, elsősorban azt, hogy a figyelmet arra irányítsa, ami impresszionista szempontból a legfontosabb: a hangulati és érzéki benyomásokra. A legtöbb nominális stílusú szerkezet ezt a sajátos többletfunkciót példázza:

Szemben velem a Champs Elysées. Ezer szín, ezer illat, ezer hang vegyülete. (Justh: *Páris elemei* 12)

Miért preimpresszionizmus?

11. Néhány jellegzetesnek vélt stiláris sajátosság kiemelésével ennyit mondhatunk el a századvégi irodalom impresszionizmusáról. Hátravan még annak a kérdésnek a latolgatása, hogy ez az impresszionizmus történetileg hol helyezhető el, más szóval: miért és mennyiben preimpresszionizmus?

A vizsgált időszak kezdetét két évtized választja el a Nyugat megjelenésétől, vagyis a kifejtett, igazi impresszionizmus kialakulásától. Tehát pusztán kronológiai megfontolásból jogosult lehetne a „preimpresszionista” minősítés. De ha a Nyugat érett impresszionista irodalmához viszonyítjuk, kiderül, hogy a századvégi impresszionizmus egyáltalán nem mondható erőtlennak, kifejtetlennek, ellenkezőleg: nagyon is határozott karakterű stílusirányzat. És épp emiatt ez cáfolata is lehet a „pre” minősítésnek.

Ha azonban megpróbáljuk körültekintőbben és főleg egy érlelődési folyamatba is beleágyazva vizsgálni a századvégi irodalom impresszionista sajátosságait, szemünkbe ötlük jó néhány olyan kísérőjelenség, amely egy áramlat alakulására, fejlődésének kezdeti szakaszára utal. Van bennük ugyanis valami az újnak feltűnő módon való mutogatásából és a kezdettel járó naiv erőlködésből. Néhány eljárás nem az érettség, nem a kialakultság bizonyítéka, hanem ellenkezőleg: a kezdetnek, a kifejlődés serdülőkori nagyozolásainak a megtevesztő jele. Mindezekkel természetesen részletesebben is foglalkoznunk kell.

A kezdetlegességet elsősorban az impresszionista sajátosságok alakításában figyelhetjük meg. Elég általános eljárás az, hogy a sajátosságok lényegét megmagyarázzák, kifejtik. Emiatt nincs még meg a Nyugat impresszionistáinak takarékos szövegezési módja: a figyelmet elterelő részletek kerülése és a hangulati, érzéki lényegre való összpontosítás. Ehelyett gyakoriak a fejtegetések, az utalgatások.

12. Az impresszionista közlés lényeges témája a hangulat. Ezt azonban a Nyugat íróinak eljárásai szerint tulajdonképpen csak jelezni, érzékeltetni kell. Nem így a századvég írói. Ők gyakran leírják magát a *hangulat* szót, és kifejtik tartalmát:

Vágyakat érzett [. . .] Azt hitte, hangulatot érez. (Justh: *Művészszerelem* 32)

Egyáltalán nem tudott megfigyelni semmit. Annyira bele volt zavarodva a saját komplikált, összekuszált hangulatába, hogy a külső dolgokat nem vehette észre. (Iványi: *Apró regények* 104)

A hangulat és érzet, valamint az érzetek közötti megfelelések kifejtettek. Ilyen esetekben a „megfelel” vagy a „kifejez” szó használata lényegében fölösleges. A lényeges impresszionista sajátosság, a „korrespondencia” enélkül is nyilvánvaló lenne:

A tavasz meg a lány szerelme hasonlítanak egymáshoz. [. . .] A leány szerelmében a szende, szemérmes, halovány érzések megfelelnek a tavasz félszíneinek, lágy árnyalatainak. (Justh: *Művészszerelem* 95)

A megfelelések kifejtésének egyik formája a hasonlat. Kosztolányiéék ebben a funkcióban nem élnék vele, hisz jelzésükre sokkal jobb eszköz a metafora és főleg a szinesztézia. Justh viszont, úgy látszik, még szükségét érezte a hasonlat kifejtettségének:

Ez [ti. a rokokó] a halványkéknek és halványrózsaszínek korszaka volt. Finomult és hideg, mint ez a két szín. (*Páris elemei* 55)

¹⁹ HERCZEG Gyula: A nominális stílus a magyarban. Nyr 1956. 40–57, 204–217; BRAUCH Magda: A nominális szerkesztésmód mint stilisztikai eljárás. Nyírk 1970. 343–347.

Táncestélyeit »bal blanc«-oknak nevezi, amely bálók valóban olyan unalmasak, mint a fehér szín!
(uo.: 58)

Ezek után az sem lephet meg, hogy Malonyai megmagyarázza két érzet kapcsolatát:

És úgy képzeltem, hogy sárga színe van ennek a harangszónak. (Az utolsó II. 100)

Ez az egész mondat a Nyugat impresszionistáinál egyszerűen csak egy jelzős kapcsolat lenne: sárga harangszó. Főlőslegessé válna a „képzelem” és egy egész mondatot kitevő nem jelzős, hanem predikatív kapcsolat. Hogy a másfajta impresszionista sajátosságok nagy számához mérve, mint láthatunk, viszonylag még kevés a színezéstézia, annak okát is ebben a stílisis magatartásban kell keresnünk.

És föltehetőleg ugyanezzel az okkal magyarázható az is, hogy viszonylag kevés a Nyugat íróitól annyira kedvelt többelemű mellérendelő jelzőlánc, hisz végső fokon a jelző is egy kifejtett részletezést sűrít egy egységbe a főlős elemek elhagyásával.

Ugyanílyen ok miatt a vártnál kevesebb a nominális stílusú szerkezet. Ugy látszik, hogy noha már elterjedt forma volt, a századvégi impresszionisták még nem fedezték fel a benne rejlő impresszionista közlésmód nagy lehetőségeit. Ha Justh elhagyja a jelentésük szerint másodlagos értékű igéket, a figyelmet jobban tudta volna összpontosítani az impresszionista lényegre, az érzéki benyomásokra:

Középmagasságú leány volt [...] Sötét, vörösbarna haja finom, selymes fürtökben övezte fejét. Homloka elefántcsontfehér volt, csakúgy, mint arca és kezei. Sötétbarna szemöldei, pillái beárnyalták kékeszöld szeméit. Finom, keskeny orra egy pillanatra megrezdült, sápadt ajkai is megreztek. (Fuimus 156)

Nominális stílusban valahogy így hangzana: Sötét, vörösbarna haj. Selymes fürtök. Sötétbarna szemöldök. Kékeszöld szemek. stb.

Hasonló a helyzet a felsorolásokkal, részletezésekkel. A leírást, a megjelenítést főlős részletezések szakítják meg. Hiába sorol fel a szerző sok érzetet, nem tudja exponálni őket:

Újra az volt, újra olyan, mint Petrovicsék estjén. Csak fájdalom nem ült arcán és a világos ruha nem volt kicsiny termetén. A hosszú gallérú gyászruhából üdén emelkedett ki világosbarna hajú fejecskéje, tej-opál színű, rózsaszín reflexű arca. Gyöngéd kis nyakából csak annyi fehérlett ki, mint egy sor gyöngy. Fülének csak rózsaszín gombocskája látszott ki [...] erős állacszája alá besimult a színes ablak piros üvegének világossága. (Bródy: Faust orvos 59–60)

A Nyugat impresszionistája kerülte volna a főlős szokat, főleg az igéket. Valóban, nagyobb sűrítéssel jobban lehet polarizálni: egy bizonyos jelenségre, itt az érzetekre, mindenekelőtt a színekre összpontosítani a figyelmet. A tömörítés hiánya miatt csökkentett hatásúak azok a szövegrészek is, amelyekben a hangulati megfelelések a főlős részletezések miatt távol kerültek egymástól. A rideg hangulat érzékeltetői (a szürkesség, a havas eső, a hangtalan folyosó) nincsenek szorosan egymáshoz kapcsolva:

Mindegyre sűrűbb szürkesség az égen. Havas eső hull, verebek reszketve bújnak össze az eresz alatt. A gyerekeket nem bocsátják ki többé a folyosóra játszani... Olyan rideg nélkülük a ház. (Bródy: Faust orvos 127)

A Nyugat irodalmán nevelkedett olvasó természetesnek találná és hatásosabbnak érezné ilyen esetekben a merészebb egymás mellé rendeléseket: szürke ridegség, zajtalan vagy hangtalan ridegség, a havas eső nedves ridegsége stb.

13. Persze a főlős fejtegetések, a nem takarékos közlésmód nem egyedüli bizonyítéka egy kezdeti szakasznak. Vannak más természetű sajátosságok is, amelyek ugyanarról tanúskodnak. Olyasmire gondolunk, ami az impresszionizmus kezdeti szakaszában, a tanulás éveiben egy valamilyen irányzati sajátosság félreértéséből fakad. Ilyen például egy feltűnő impresszionista sajátosságnak, a pillanatnyiságnak a téves felfogása. A Nyugat íróinál már általánossá lett eljárás az, hogy a pillanatnyiság összképletét egyszerűenként jelenítik meg, azaz a pillanatnyiságot érzékeltető felsorolásban olyasmit is szerepeltetnek, amiről könnyen kiderül, hogy esetleges, nem szokásos, nem általános. A századvégi irodalomban azonban, ha szórványosan is, mégis akad néhány olyan részlet, amely arról tanúskodik, hogy a szerző nem számol a pillanatnyiságnak ezzel az egészen lényeges sajátosságával. Az író szándéka szerint a pillanatnyiság hangulatát akarja felidézni, de az impresszionizmusra nem jellemző módon általánosít, semmivel sem sejteti, hogy egy szoba látványa, amelyre visszaemlékezik egyszerűen:

A behomályosított szoba ébenfaúzatú zongorájával, az angol acélmeztetekkel a pompeji vörös falon, a nagy külföldi hírlapok a fekete olvasó asztalon, a pálma, páfrány-csoport a szöglétekben, a gyászruhás komolyképpű inas a rendelő szoba ajtajában, az orvosok váróterméinek egyéb különlegeségeivel szinte meggyógyította bajaikat egy pillanatra. (Bródy: Faust orvos 7)

Nincs egy elejtett valami a szoba szőnyegén, ami egyszerűen láttatná a képet. Van azonban olyasmi, ami egyenesen általánosít. Az „orvosok váróterméinek egyéb különlegességei” általánossá, szokásossá teszi az összképletet. Valószínűleg azért, mert még nem tudatosult eléggé az, hogy a pillanatnyinak lényege az esetlegesség, az egyszerűség.

És végül, de nem utolsósorban a szerzők írásművészetének néhány sajátossága is a kezdetet jelzi. Az irodalomtörténeti szakirodalomban meglehetősen általános vélemény, hogy a tőlünk vizsgált századvégi írók feltűnő módon követték az eltanult új irányzatok sajátosságait.

A kortárs kritikus, Péterfy Jenő talán némileg túlozva, de mindenféleképpen a lényegre tapintva jegyzi meg Justh *Káprázatok* című könyvéről, hogy „etwas Grün”, hogy a szerző „salon analista”, mert nem is annyira saját élményeit írja meg, hanem elméleteket követ.²⁰ Hasonlóan vélekedik Justhról Mezei József is: „Sajnáljuk, hogy regényeiben miért olyan sok a spekuláció, elmélet”.²¹

Ebből a szempontból Bródy értékelése sem különb. Péterfy több helyen utánzást lát nála, és valamilyen keresettséget tesz szavá. Ugy véli, kár, hogy „a tehetség [...] Utánzásba vesz”. És épp az impresszionista jegyek azok, amelyek nem élményből fakadnak. A *Faust orvos* alakjai ugyanis „folyton színek, szagok s egyéb érzékletek illúziói alatt cselekszenek”, az egészről hiányzik a lélektani megalapozás, megokolás. Szereplői valóban „pusztán a szerző agyából élnek, hiszen észproduk-tumok”.²²

Malonyairól is feltehetjük, hogy a nála gyakori nem indokolt magyarázatások, az impresszionista sajátosságok állandó fejtegetései a kezdettel járó kísérletezések stílusbeli megnyilatkozásai, amelyek eltanult, de még ki nem érlelt technikát sejtetnek.

És egészen feltűnőek az impresszionista sajátosságok és alakításuk módja Pekár Gyulánál. Egyik kortársának sem annyira keresett a stílusa, mint az övé. Mint egy igazi kezdő, az impresszionista stílusmintákat eltúlozza, szertelenül, mesterkéltén él velük. Így például a következő szövegrészletben az impresszionizmusra valló emlékezés nem közvetlenül idéz fel egy hangulatot, egy érzékelést, hanem áttételesen, és úgy érezzük, erőszakoltan:

Emlékek . . . Valaki nesztelenül besuhan s leül mellém az ablakpárkányra [. . .] Jó barátom, az ifjúság: az én eltűnt ifjúságom. [. . .] Csodás hangszere van e barátomnak: egy édes hangú mandolin. Húrjai mintha szép fiatal lányok szemsugaraiból volnának szöve, szelíd mosollyal szólnak hozzám. E hangszeren játssza el barátom kedves dalaimat. Emlékek ezek. (*Homályban* 64)

Az emlékezés túlon túl bonyolult és a hangszer bevonásával nagyon áttételes. A szerző tudatosan törekedett arra, hogy impresszionista módon járjon el, azaz, hogy jelezze és részletezze is az emlékezést, de túllőtt a célon. Az emlékezés impresszionista lényege elsikkadt, a kifejezés módja deformálódott.

14. Mindaz, amit eddig tárgyaltunk, a kezdettel járó útkeresést és rá jellemző túlzásokat bizonyítja. A Nyugat impresszionizmusához viszonyítva a legtöbb sajátosság, bármennyire határozott jellegű, bármennyire gyakori is az előfordulása, még nagyon spekulatív, kiszámított, még nagyon mutogatja magát, és főleg még nem kiérlelt, nem takarékos. És így mindez valóban a kezdetnek, a Nyugat érett impresszionizmusához mérve valamilyen kezdetlegességnek a bizonyítéka. Ezért tekinthetjük és nevezhetjük a századvégi impresszionizmust egy bevezető, előkészítő szakaszra utalóan preimpresszionizmusnak.

Természetesen számolnunk kell azzal is, hogy a kimutatott különbségek, legalábbis egy részük, nemcsak az érlelődés két eltérő fázisából fakadhatnak, hanem abból is, hogy a századvégi impresszionizmus elsősorban a prózához, a Nyugaté viszont elsődlegesen verses szövegekhez kötődik, és így ezeket a különbségeket a két műnem jól ismert eltéréseivel is magyarázhatjuk. Ez is oka lehet tehát annak, hogy a szövegezés kifejtettebb, kevésbé takarékos a századvégi prózában, és tömörebb, jobban poentírozó a Nyugat költészetében. De még így is feltételezhetünk fejlődésbeli eltéréseket, olyanokat, amelyek a preimpresszionizmus mellett érvelnek.

Szabó Zoltán
(Bukarest)

²⁰ BpSz 1887. 153–157.

²¹ A magyar regény. Bp., 1973. 448.

²² I. m. 430–431., 437.